

PSICHOLOGINIS ATSPARUMAS VAIKYSTĖJE: SAMPRATOS PROBLEMATIKA

Marija Giedraitytė

Doktorantė
Vilniaus universitetas
Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. 266 76 05
El. paštas: marijagiedraityte@yahoo.com

Rasa Bieliauskaitė

Socialinių mokslų daktarė, docentė
Vilniaus universitetas
Klinikinės ir organizacinės psichologijos
katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. 266 76 05
El. paštas: ratemaus@yahoo.com

Straipsnyje pateikiama kritinė atsparumo sampratos raidos psichopatologijoje analizė. Trumpai pristatomas atsparumo tyrimų istorinis kontekstas, aptariama terminija ir apibrėžimas. Išskiriami atsparumo tyrimų pažangos etapai ir atskleidžiami teoriniai principai, kuriais remiantis planuojami atsparumo tyrimai. Galiausiai analizuojamos esminės atsparumo sampratos problemos: daugiadimensiškumas, nepastovumas, sampratos validumas ir apsaugančių veiksnių sąvoka. Nepaisant išryškintų šios sampratos problemų, ji yra vertinga suprantant pozityvią raidą nepalankiomis sąlygomis. Atsparumo samprata leidžia plačiau pažvelgti į raidos procesą ir turi svarbių implikacijų intervencijai. Kita vertus, lieka dar daug klausimų apie tai, kaip, kada ir kodėl vyksta atsparumo procesai. Atsakymų j juos turėtų ieškoti tolesni tyrimai.

Pagrindiniai žodžiai: raidos psichopatologija, psichologinis atsparumas, rizika, raidos padariniai, atsparumo procesas.

Psichologinio atsparumo tema jau keletą dešimtmečių domina tyrėjus. Apie psichologinį atsparumą kalbame tuomet, kai rizikos sąlygomis, įprastai lemiančiomis psichopatologiją, vaikas funkcionuoja gerai ar net geriau nei vidutiniškai.

Sisteminę psichologinio atsparumo tyrimai prasidėjo santykinai neseniai – apie 1970-uosius metus. Tai buvo Jameso E. Anthony, Emmy Werner, Normano Garmezy ir Michaelio Rutterio darbai. Minėti autoriai tyrė vaikus, gyvenusius itin nepalankiomis sąlygomis, siekdami daugiau sužinoti apie psichopatologijos formavimąsi. Tyrimų rezultatai atskleidė, jog dauguma šių vaikų nepatyrė jokių akivaizdžių problemų (pagal Gar-

mezy et al., 1984; Howard et al., 1999). Atsparumo samprata buvo sukurta siekiant paaiškinti tokius duomenis. Nuo to laiko tyrimuose vis daugiau dėmesio skiriama veiksniams, neutralizuojantiems rizikos poveikį ir skatinantiems normalią raidą. Toks požiūrio pokytis (nuo rizikos link atsparumo) kai kurių autorių net prilyginamas paradigmিনিam pokyčiui (Howard et al., 1999; Richardson, 2002; Cummings et al., 2000).

Atsparumo samprata bėgant laikui keitėsi. Iš pradžių manyta, jog kai kurie vaikai yra „nepažeidžiami“ (Anthony, 1987): jiems būdingos tam tikros vidinės savybės, kurias ir siekta nustatyti. Tęsiant tyrimus pastebėta, kad sėkmin-

gam prisitaikymui rizikos sąlygomis svarbūs ne tik vidiniai, bet ir išoriniai dalykai. Galiausiai nusistovėjo apsaugančių veiksnių skirstymas į tris grupes: vaiko vidinius, šeimos aplinkos bei bendruomenės veiksnius (Werner, 1995). Technologijos pažanga vėliau leido į atsparumo tyrimus įtraukti ir biologinius kintamuosius (Curtis and Cicchetti, 2003).

Neabejotina, kad su atsparumo tyrimų plėtote susijęs raidos psichopatologijos, kaip atskiros disciplinos, iškilimas, kuris taip pat datuojamas maždaug 1970-aisiais metais (Cicchetti, 1984; Masten, 2006). Remiantis raidos psichopatologijos teoriniais principais, buvo galima nuosekliau konstruoti atsparumo tyrimus, taip pat perkelti juos į suaugusiųjų imtis (Bonanno, 2005; Hjemdal et al., 2006 ir kt.).

Atsparumo samprata šiuo metu tikrinama. Tyrėjų susidomėjimas didžiulis – per 30 metų sukaupta nemažai empirinių duomenų šia tema. Jai skiriami ištisi raidos psichologijos žurnalų numeriai. Tačiau nors ir gausūs, duomenys dažnai padriki ir prieštaringi. Tai lemia ir aiškios teorinės sampratos neturėjimas. Teorinis modelis dar tik kuriamas, daugelis jo sąvokų labai nevienareikšmiškos. Šiame atsparumo sampratos raidos etape svarbu nuolat peržiūrėti naujausių tyrimų duomenis ir integruoti juos į turimą sampratą – išsiaiškinti ir suvokti, ką jie duoda naujo ir kaip pakeičia turimas teorines psichologinio atsparumo formuluotes, kokias problemas atskleidžia.

Šio straipsnio tikslas yra kritiškai išanalizuoti atsparumo sampratą remiantis šiuolaikinių raidos psichopatologijos tyrimų duomenimis. Visų pirma ketiname apibrėžti esminius psichologinio atsparumo bruožus. Antra, peržvelgusios naujausių tyrimų duomenis, siekiame jais papildyti turimus modelius. Trečia, straipsnyje ketiname išryškinti psichologinio atsparumo konstrukto problemas. Ribota straipsnio erdvė jokiū būdu neleidžia išsamiai kalbėti apie psicho-

loginio atsparumo problematiką. Mes tik atskleisime naujesnius teorinius svarstymus ir iškelsime svarbiausias šios sampratos problemas.

Straipsnį sudaro keletas dalių. Pirmiausia ketiname aptarti terminiją, ypatingą dėmesį skirdamos lietuviškos terminijos problemoms, ir pateikti konstrukto apibrėžimą. Aprašysime išskirtinius atsparumo tyrimų bruožus. Antroje dalyje išvardysime atsparumo tyrimų etapus ir atskleisime teorinius principus, kuriais remiantis planuojami atsparumo tyrimai. Galiausiai aptarsime keletą esminių atsparumo konstrukto problemų: konstrukto reikalingumą, daugiadimensiškumą, nepastovumą bei apsaugančio veiksnio sąvoką. Paskutinė dalis skirta išvadoms bei rekomendacijoms.

Terminija ir apibrėžimas

Iš pradžių trumpai aptarsime lietuviškos terminijos problemas, tada pereisime prie konstrukto apibrėžimo. Taiklus sąvokos pavadinimas yra labai svarbus, nes sumažina nesusipratimų ir klaidingų interpretacijų galimybę. Surasti lietuvišką termino *resilience* atitikmenį sudėtinga. Tiesioginis šio žodžio vertimas iš anglų kalbos yra: „1) stangrumas, tamprumas, elastingumas; 2) sugebėjimas greitai atstatyti fizines ir dvasines jėgas; 3) *techn.* tamprioji deformacija, smūginis tūsumas“, *resilient* verčiama kaip „stangrus, tamprus, elastingas; džiugus, nenusimenąs“ (Anglų–lietuvių kalbų žodynas, 1978). Susiję anglų kalbos terminai *resistance* reiškia: „1) pasipriešinimą, priešinimąsi; 2) (*organizmo*) atsparumą; 3) *techn.* atsparumą, pasipriešinimą, varžą“, ir *invulnerability* – „nesužeidžiamumą“ (Anglų–lietuvių kalbų žodynas, 1978, kursyvas žodyno). Psichologinėje literatūroje anglų kalba išvardyti žodžiai žymi skirtingus dalykus; deja, išvertus į lietuvių kalbą, jų prasmė supanašėja.

Resilience apibrėžiama kaip procesas, o žodis „atsparumas“ to neišreiškia. Kaip alternaty-

vą būtų galima kurti naujadarą „atsparavimas“ arba perimti lotynų kilmės žodį rezilencija (Pakerys, asmeninė konsultacija). Diskusija dėl tinkamiausio termino dar galėtų tęstis, o mes šiuo metu *resilience* vadinsime atsparumu: šis terminas yra įprasčiausias, nors šiek tiek netikslus. Svarbu atsparumo netapatinti su vaiko bruožu. Atsparumas yra įveikos procesas, tad tinkamiau vartoti junginius „atsparus raidos kelias“, „atsparus prisitaikymas“, o ne „atsparus vaikas“ (Rutter, 1999; Luthar et al., 2000a; Howard et al., 1999; Sroufe, 1997).

Dauguma tyrėjų pripažįsta S. S. Luthar, D. Cicchetti ir B. Becker (2000a, p. 543) pasiūlytą psichologinio atsparumo apibrėžimą: „Atsparumas yra dinamiškas pozityvaus prisitaikymo procesas esant reikšmingai nepalankioms aplinkybėms.“ Šiame apibrėžime svarbūs keletas aspektų: pirma, atsparumas yra dinamiškas procesas, o ne statinis individo bruožas, savybė ar būseną; antra, būtinas susidūrimas su nepalankiu, raidai kliudančiu ar pavojingu kontekstu; trečia, palankių padarinių pasiekimas. Šis apibrėžimas yra reikiamai platus ir leidžia tyrėjams įvairiai operacionalizuoti tiek nepalankų kontekstą, tiek sėkmingą prisitaikymą, tiek atsparumo procesus.

Nepalankios sąlygos ar rizika (angl. *risk, adversity*) – vienas atsparumo apibrėžimo aspektų. Atsparumo tyrimuose dažniausiai nagrinėjami psichosocialiniai rizikos veiksniai, tokie kaip menkas išsilavinimas, skurdas, tėvų psichopatologija, nepriežiūra, šeimos nestabilumas, neigiami gyvenimo įvykiai ir t. t. (išsamų sąrašą žr. Tiét and Huizinga, 2002). Dauguma rizikos veiksnių laikui bėgant mažai keičiasi (Howard et al., 1999). Rizikos veiksniai apibrėžiami neigiamų padarinių tikimybe: kuo didesnė rizika, tuo didesnė sutrikimo tikimybė. Rizika leidžia prognozuoti nesėkmes mokykloje ar iškirtimą iš jos, narkotikų vartojimą, santykių problemas, nusikalstamumą, bedarbybę, ligas ir t. t.

Rizikos aspektas yra vienas esminių atsparumo apibrėžimo kriterijų – jei rizikos poveikio nėra, negalime kalbėti apie atsparumą. Tačiau riziką įvertinti yra metodologiškai sudėtinga. *Pirma*, nėra lengva nustatyti, ar visi vaikai patyrė „pakankamą riziką“ (Cummings et al., 2000; Rutter, 1999). Pavyzdžiui, net žinodami, kad tėvai serga depresija, negalime užtikrintai kalbėti apie didelę vaikų patiriamą riziką – šioje grupėje gali būti vaikų, gyvenančių pakankamai sveikoje aplinkoje (Fochts-Birkerts, 2000). Vaiko rizikos patyrimą modeliuoja daugybė dalykų. *Antra*, kartais rizika, kuri, manoma, kyla iš aplinkos, iš tiesų yra ir genetinė (Plomin et al., 1977; Rutter, 1999). Tai ypač tinka kalbant apie šeimos veiksnius. Genetinis lygmuo dažnai pamiršamas interpretuojant duomenis. Pavyzdžiui, jei rizika apibrėžiama skurdu, menku tėvų išsilavinimu, gali būti, kad vaikas paveldėjo ir genetinį pažeidžiamumą – dažnai žemesnių intelektinių gebėjimų tėvai sukuria vaikui nestimuliuojančią aplinką. Vienintelis mūsų aptiktas tyrimas, kuriame buvo atsižvelgta į genetinį komponentą, buvo J. Kim-Cohen ir kt. (2004): autoriai nustatė, jog apie 46 proc. kognityvinio atsparumo ir net 70 proc. elgesio atsparumo išsibarstymo leido paaiškinti genetiniai poveikiai. Šis tyrimas rodo genetinio lygmens svarbą prognozuojant atsparumą. *Trečia*, kai kuriais atvejais ryšys tarp psichosocialinių rizikos veiksnių ir psichopatologijos gali atspindėti vaiko poveikį aplinkai, o ne aplinkos poveikį vaikui (Rutter, 1999). Tai nereiškia, kad tik vaikas daro įtaką aplinkai – paprastai poveikis yra abipusis.

Kitas atsparumo apibrėžimo aspektas – *palankių padarinių* sąvoka. Kokio prisitaikymo turėtume tikėtis kalbėdami apie atsparią raidą – išskirtinai gero, vidutinio, o gal užtenka, kad nebūtų psichiatrinių simptomų? Atsparumo tyrimuose pozityvus prisitaikymas dažnai sutapatinamas su psichopatologinių simptomų nebuvimu. Sakome, kad vaikas gerai prisitaikė, jei ne-

Lentelė. Rizikos laipsniai ir galimi padariniai (pagal Tiét ir Huizinga, 2002)

Padariniai / rizika	Didelė	Maža
Palankūs	1 gr. (atsparumas)	2 gr. (kompetencija)
Nepalankūs	3 gr. (rizikos grupė)	4 gr. (išskirtinai jautrūs)

pastebime psichikos sutrikimo požymių (remiantis psichikos sutrikimų klasifikacinėmis sistemomis ar kitais įvertinimo metodais: CBCL, vaikų depresijos inventarijumi, vaikų nerimo klausimynais ir pan.). S. S. Luthar ir kt. (2000a) siūlo raišos sėkmingumo kriterijus sieti su rizikos laipsniu. Jie teigia, kad esant santykinai mažai rizikai galime tikėtis ir aukštesnio nei vidutinis funkcionavimo. Tačiau kiti autoriai nesutinka su tokiais kriterijais (Robinson, 2000). Atsparumo samprata yra taikoma prevencijoje, o prevencinėmis priemonėmis siekti, kad rizikos sąlygomis augantys vaikai prisitaikytų geriau nei bendra populiacija, būtų tiesiog nelogiška (Robinson, 2000). Galiausiai sutarta, kad atsparumo kriterijus gali rinktis pats tyrėjas priklausomai nuo tyrimo konteksto (Luthar et al., 2000b). Pozityvus prisitaikymas gali būti apibrėžiamas remiantis išoriniu vaiko elgesiu, taip pat amžiaus tarpsniu būdingų raišos užduočių sprendimu, pavyzdžiui, saugaus prieraišumo suformavimu ankstyvoje vaikystėje, akademiniais pasiekimais vyresniame amžiuje ar santykiais su bendraamžiais paauglystėje.

Svarbiausius atsparumo apibrėžimo aspektus gerai apibendrina Q. Q. Tiét ir D. Huizinga (2002) sudaryta lentelė (žr. lentelę). Autoriai riziką santykinai skirsto į didelę ir mažą, o raišos padarinius – į palankius ir nepalankius. Taip tiriamieji suskirstomi į keturias imtis. Jei esant didelei rizikai vaikas prisitaiko prastai, kalbame apie rizikos grupę (3 gr.), o jei gerai – apie atsparumą (1 gr.). Mažą riziką patiriantys ir sėkmingai prisitaikę vaikai patenka į kompetencijos grupę (2 gr.), o mažą riziką patirian-

tys, bet prastai prisitaikę vaikai vadinami išskirtinai jautriais (4 gr.).

Toks grupių išskyrimas leidžia parodyti, kuo atsparumo tyrimai skiriasi nuo rizikos tyrimų. Remiantis rizikos paradigma bei daugeliu klasikinių raišos teorijų, 1 gr. ir 4 gr. (žr. lentelę) teoriškai turėtų būti tuščios arba apimti išskirtinius atvejus (Tiét and Huizinga, 2002): jei vaikas patiria riziką, labai tikėtina, kad jo raiša bus sutrikdyta, o jei vaikas reikšmingos rizikos nepatiria, jo psichologinis prisitaikymas potencialiai turėtų būti labai geras. Rizikos tyrimai paprastai lygina kompetencijos grupę su rizikos grupę (2 gr. ir 3 gr., žr. lentelę), atsparumo tyrimai – atsparumo ir rizikos grupes (1 gr. ir 3 gr., žr. lentelę). Atsparumo tyrimais siekiama išsiaiškinti atvejus, nepaklūstančius linijinei logikai. Išskirtinis šių tyrimų bruožas – susitelkimas į pozityvius padarinius ir link jų vedančius procesus: kaip vaikai sėkmingai prisitaiko tokiomis sąlygomis, kuriomis dauguma sutrinka? Kas juos apsaugo? Svarbu nepamiršti, jog atsparumo tyrimų duomenys patvirtina neigiamą rizikos veiksmų poveikį. Sumuojantis rizikos veiksniams, psichopatologijos tikimybė gerokai padidėja ir atsparios raišos atveju mažėja.

Apibendrinant, terminija lietuvių kalba dar nėra galutinai nusistovėjusi. Galbūt įprasčiausiai skamba atsparumo sąvoka, nors ji ir neatkleidžia dinaminių šio konstrukto savybių. S. S. Luthar ir kt. (2000a) pasiūlytas psichologinio atsparumo apibrėžimas yra pripažįstamas daugelio tyrėjų. Apibrėžime išskiriami trys esminiai atsparumo bruožai: nepalankios sąlygos, pozityvūs padariniai ir dinaminis aspektas. Šis

apibrėžimas yra pakankamai platus ir leidžia tyrinėti atsparumą įvairiomis sąlygomis.

Kalbėdamos apie esmines sąvokas, siekėme atskleisti, dėl ko vyksta diskusijos ir nurodėme galimas metodologines tyrimų problemas. Naudodamos Q. Q. Tiét ir D. Huizinga (2002) sudarytą lentelę, išryškinome esminius atsparumo tyrimų bruožus. Rizikos ir palankių padarinių kriterijai nurodo svarbiausią atsparumo tyrimų imtį. Manytume, jog išskirtinis atsparumo tyrimų dėmesys šiai grupei galėtų reikšmingai papildyti turimas žinias apie vaikų raidą ir psichopatologijos atsiradimą. Kita vertus, reikia pripažinti, kad esami kriterijai neleidžia aiškiai atskirti atsparumo nuo kitokių vaiko raidos tyrimų. Skirtumas lieka daugiau teorinio lygmens, kai, esant rizikos sąlygoms, keliamos hipotezės ne apie psichopatologiją, o apie atsparią raidą. Kitame skyriuje aptarsime teorinius principus ir prielaidas, kuriomis remiantis planuojami atsparumo tyrimai.

Atsparumo sampratos teorinės prielaidos

Atsparumo tyrimus galime sąlyginai suskirstyti į tris etapus (Richardson, 2002): fenomenologinio požiūrio, procesų analizės ir teorijos kūrimo. Pirmojo etapo tyrimai nagrinėja, kas būdinga vaikams, kurie nepalankiomis sąlygomis nesutrinka. Šio etapo tyrimų rezultatas yra individo ar aplinkos savybių, padedančių išlaikyti gerą psichologinę savijautą, sąrašas. Antrajame etape siekiama atskleisti, kaip žmogus įgyja atsparumui reikalingų savybių. Tuomet atsparumas pradedamas apibrėžti kaip įveikos ar galimybių atskleidimo procesas. Šiame etape daug dėmesio skiriama apsaugančių procesų analizei. Trečiasis etapas būtų atsparumo teorijos kūrimas. Šis etapas yra dar tik prasidėjęs. Peržvelgsime, kaip teoriškai bandoma paaiškinti atsparumo kilmę.

Psichologinis atsparumas pirmiausia iškilo kaip empirinis fenomenas – tyrėjai atkreipė dė-

mesį į nemažą imtį vaikų, kurių raida liko pozityvi net jiems patyrus rizikos veiksnių poveikį (Garmezy et al., 1984; Werner, 1995; Rutter, 1999). Raidos psichopatologijos teoriniai principai buvo formuluojami susiejus su šiais (ir, žinoma, kitų tuo metu atliktų vaikų tyrimų) rezultatais. Taigi empiriniai atsparumo tyrimai daugiausia grindžiami dar besivystančiais raidos psichopatologijos principais (Masten et al., 1999; Criss et al., 2002; Boyce Rogers and Rose, 2002; McGloin and Spatz Widom, 2001; ir kt.). Trumpai pristatysime šiuos principus. Raidos psichopatologija suartina dvi tyrimų kryptis – žmogaus raidos ir psichopatologijos. Vienas svarbiausių šios jungtinės srities principų yra normalios ir patologinės raidos sugretinimas teigiant, kad žinios apie normalią raidos trajektoriją yra naudingos suprantant psichopatologiją, o psichopatologijos supratimas yra informatyvus kalbant apie normalią raidą (Sroufe, 1997; Masten and Curtis, 2000; Masten, 2006). Prie bendrų šios srities principų taip pat priskiriamos multifinališkumo idėjos (kad net panašiomis sąlygomis galimi labai įvairūs raidos padariniai), raidos aspekto įtraukimas į tyrimus (t. y. ilgalaikių, turinčių daug vertinimo taškų tyrimų planavimas), daugiadimensis prisitaikymo supratimas (kad yra daugybė vaiko funkcionavimo aspektų, pradedant biologiniais, socialiniais, kognityviniais ir t. t.), artimiausio ir nutolusio konteksto vertinimas (Masten, 2004, 2006; Wenar and Kerig, 2005; Cummings et al., 2000). Šie principai teikia tam tikrą reiškinių grupavimo ir supratimo būdą, tačiau jis nėra toks tobulas, kad būtų pavadintas teorija. Šie principai yra labai bendri ir tinka įvairiems raidos procesams aiškinti. Todėl kartais susidaro įspūdis, kad atsparumo tyrimų hipotezės iš tiesų yra labiau motyvuotos empiriškai, o ne kyla iš teorijos. Tiesa, kad raidos psichopatologija yra veikiau *požiūris* į tai, kaip psichopatologija išskyla gyvenime, o ne atskira teorija (Wenar and Kerig, 2005; Cummings et al., 2000).

Greta šių bendrų principų tyrimuose minimos ir kelios kitos teorijos (Luthar et al., 2000a): tai lygmenų, vaiko ir konteksto sąveikos bei struktūrinė-organizacinė sampratos. Jas trumpai pristatysime. *Pirmoji*, lygmenų samprata, apsaugančius bei pažeidžiamumo procesus skaido į tris lygmenis: vaiko, šeimos ir bendruomenės (pvz., Garnezy et al., 1984; Werner, 1995). *Antroji*, vaiko ir konteksto sąveikos samprata, pabrėžia nuolatinę besivystančio vaiko ir ekologinio konteksto sąveiką (Bronfenbrenner, 1979; Sameroff, 2000; Lerner et al., 2003). Pagal šią sampratą, kontekstai (tokie kaip kultūra, bendruomenė, šeima) yra sudaryti iš lizdinių lygių, kurie skiriasi artimumu individui. Tyrimuose šios teorijos taikymas atsispindi formuluojant tikslą, renkantis metodus, objektą (tiriant ne asmenį, o diadą ar grupę). *Trečioji*, struktūrinė-organizacinė (dar kitaip vadinama dinaminių sistemų) samprata, akcentuoja sėkmingos raidos tąsą ir vientisumą, pabrėžia aktyvų individo pasirinkimą bei savęs organizavimą (Thelen, 2005, 1992; Lewis, 2000). Savęs organizavimo sistemos leidžia visišką naujumą: rezultatas nėra determinuotas praeities patyrimo ar elementų, o iškyla sąveikaujant. Savęs organizavimo sistemos tampa vis sudėtingesnės, o jų reorganizacija vyksta pereinamaisiais laikotarpiais (Lewis, 2000). Mūsų manymu, ši teorija galėtų būti išskirtinai vertinga aiškinant atsparumą. Tyrimai patvirtina, kad savęs reguliavimo įgūdžiai yra labai svarbūs prognozuojant atsparumą. Pavyzdžiui, P. Cicchetti ir F. A. Rogosh (1997) nustatė, kad prievartą patyrusių vaikų grupėje 69 proc. išsibastymo paaiškino trys veiksniai, atspindintys savęs reguliavimą: egoatsparumas, egokontrolė ir savęs vertinimas. J. C. Buckner ir kt. (2003) tyrimo duomenimis, savęs reguliavimo procesai leido numatyti sėkmingą prisitaikymą rizikos sąlygomis, net kontroliuoti kitus veiksnius. A. S. Masten (2004), peržvelgusi sąrašą veiksnių, dažniausiai siejamų su atspariu

funkcionavimu, pastebėjo, jog iš tiesų visi jie nurodo tam tikrus reguliacijos aspektus (pvz., planavimas, emocijų reguliavimas, prierašumo suformavimas, ryšių su prosocialiais bendraamžiais užmezgimas, santykiai su bendruomene, galimybės išmokyti reguliacijos įgūdžių). Tad savęs reguliavimo procesai yra išskirtinai reikšmingi kalbant apie atsparumą. Labiausiai išplėtotą yra motorinės vaiko raidos savęs organizavimo samprata, bet ją būtų galima taikyti ir psichoemociinei vaiko raidai aiškinti (Lewis, 2000). Manome, kad būtų įdomu ir vertinga šią teoriją plačiau pritaikyti ir psichologinio atsparumo tyrimams. Iki šiol ji taikyta tik fragmentiškai.

Ieškodamos gilesnių atsparumo ištakų, prieiname prie minties, kad turi būti kažkokia „motyvacinė energija“ (Richardson, 2002, p. 309). Įvairios asmenybės teorijos nurodo skirtingus esminės žmogaus motyvacijos šaltinius (pvz., S. Freud, A. Adlerio, A. Banduros, A. H. Maslow ir kt.). Atsparumui paaiškinti, mūsų nuomone, yra vertingas požiūris į tarpasmeninius santykius kaip motyvacijos šaltinį bei prielaidos, kad žmogaus prigimtis yra pozityvi. Tyrimai atskleidžia, jog geram prisitaikymui labai svarbus yra ryšys su kitais žmonėmis (Howard et al., 1999; Masten, 2004; Cicchetti and Rogosh, 1997). Literatūroje minčių apie gilumines atsparumo prielaidas aptikome labai mažai. Šiuo metu dar tik svarstoma, kokia teorija būtų informatyviausia kalbant apie atsparumą. Galbūt tik Anna S. Masten pasiūlė idėją – kad atsparumas yra įprastas normatyvinis procesas, apibūdinamas kaip „esminės žmogaus adaptacijos sistemos“ (Masten, 2004, p. 314). Tai reikštų, kad kiekvienas vaikas iš prigimties turi tendenciją prisitaikyti konstruktyviai. Autorė teigia, kad nors atsparumas yra validus, identifikuojamas fenomenas, norint įveikti nepalankias sąlygas, ypatingos savybės nėra būtinos. Sėkmingos raidos galimybę turi kiekvienas. Taigi atsakyti, kur slypi atsparios raidos šaltiniai, dar negalime. Yra

kelios teorinės prielaidos, pabrėžiančios prigimtinės organizmo savybes ir santykių svarbą.

Atsparumo tyrimuose dažniausiai yra remiamasi teoriniais raidos psichopatologijos principais. Taip pat naudingos yra lygmenų, jų sąveikos bei savęs organizavimo teorijos. Savęs reguliavimo principai turi išskirtinę reikšmę palankios raidos atvejų supratimui, ir, taikant šiuos principus vėlesniuose tyrimuose, būtų galima daugiau sužinoti apie atsparumo procesus. Turime pasakyti, jog teorinės prielaidos, kuriomis remiantis konstruojami atsparumo tyrimai, yra labai bendros ir nėra būdingos išskirtinai vien atsparumo tyrimams. Galbūt tai lemia ir kai kurie paties atsparumo konstrukto bruožai. Jiems analizuoti skirsime atskirą skyrių.

Atsparumo konstrukto problemos

Daugėjant duomenų apie psichologinį atsparumą, išryškėjo ir tam tikri šios sampratos bruožai, į kuriuos svarbu atsižvelgti atliekant tyrimus. Ar galime kalbėti apie atsparumą, kai vienoje srityse vaikas yra santykinai gerai prisitaikęs, o kitose matome ryškų sutrikdymą? Kiek patikima yra kalbėti apie atsparų prisitaikymą, kai įvertinę jį kitu metu gauname visiškai kitokius rezultatus? Kaip apibrėžti apsaugančius veiksnius, jei jų poveikis kinta priklausomai nuo konteksto? Peržvelgusios literatūrą išskyrėme šias svarbiausias psichologinio atsparumo sampratos problemas: konstrukto reikalingumą, daugiadimensiškumą, nepastovumą ir apsaugančių veiksmų apibrėžimą. Jas aptarsime išsamiau.

Pirmiausia kyla klausimas, *ar reikalinga* atskira atsparumo samprata greta bendresnės – pozityvaus prisitaikymo? Galbūt sėkmingą raidą tiek rizikos, tiek įprastinėmis sąlygomis lemia tie patys veiksniai ir procesai? Vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą negalime – dar neturime pakankamai duomenų. S. S. Luthar ir kt. (Luthar et al., 2000a; Luthar and Cicchetti, 2000)

teigia, kad atsparumo konstruktas: 1) leidžia suprasti raidą, neatitinkančią „normatyvinių“ lūkesčių; 2) turi kitokius koreliatus nei geras prisitaikymas įprastomis sąlygomis; 3) netyrinėtas empiriškai tiek, kad jį galėtume tapatinti su kompetencija (žr. lentelę, 2 gr.). Kita vertus, akivaizdu, jog pozityvaus prisitaikymo ir atsparumo sąvokos kai kur iš dalies sutampa (Masten et al., 1999; Bonanno, 2005). Šiuos svarstymus iliustruosime empiriniais tyrimais. A. S. Masten ir kt. (1999), palyginę atsparumo grupės vaikus su rizikos nepatyrusiais, didesnių skirtumų neužfiksavo. Atsparumo grupės paaugliai buvo šiek tiek mažiau paklūstantys taisyklėms, palyginti su kompetencijos grupe, ir patyrė daugiau neigiamų emocijų, tačiau šie rezultatai mažai skyrėsi nuo imties vidurkio. Tai leistų manyti, kad atsparumas yra tapatus kompetencijai (t. y. palankiam prisitaikymui nepatiriant rizikos). O štai D. Cicchetti ir F. A. Rogosh (1997) tyrimo rezultatai tam prieštarauja. Šie autoriai tyrė vaikus, susiduriančius su įvairiomis psichosocialinėmis problemomis, kaip tėvų nedarbas, sunki ekonominė padėtis, menkas išsilavinimas ir pan., vasaros stovykloje. Autoriai vaikus suskirstė į dvi grupes – patyrusius prievartą ir jos nepatyrusius, ir jas palygino tarpusavyje. Veiksniai, prognozuojantys sėkmingą prisitaikymą prievartą patyrusiųjų grupėje, buvo asmenybės savybės bei savęs reguliavimo procesai, o prievartos nepatyrusiųjų grupėje buvo svarbesni santykių aspektai (Cicchetti and Rogosh, 1997). Remdamiesi šio tyrimo rezultatais galėtume daryti išvadą, kad atsparus prisitaikymas yra kitoks nei prisitaikymas įprastinėmis sąlygomis. Tokie prieštaringi tyrimų rezultatai neleidžia daryti tvirtų išvadų apie skirtumus tarp atsparumo ir raidos įprastinėmis sąlygomis.

Kitas atsparumo konstrukto bruožas – *daugiadimensiškumas* – reiškia, kad nustačius pozityvų prisitaikymą rizikos sąlygomis vienoje srityje, jis gali būti sutrikęs kitose, pavyzdžiui, iš-

oriškai sėkmingai prisitaikę paaugliai gali turėti vidinių psichologinių sunkumų, tokių kaip depresija ar potrauminio streso sutrikimas (Luthar, 1991; Cicchetti and Rogosh, 1997). Daugiadimensiškumo problema tyrimuose paprastai sprendžiama vertinant keletą vaiko funkcionavimo aspektų. Istoriskai yra susiklostęs skirstymas į internalias bei eksternalias problemas. Atsparumo tyrimai perėmė šį vertinimą.

Q. Q. Tiét ir D. Huizinga (2002) atliko pirmąjį empirinį atsparumo dimensiškumo tyrimą. Įvertinę psichosocialinį funkcionavimą, savivertę, akademinius pasiekimus, priklausymą gaujoms, delinkvenciją bei narkotikų vartojimą, autoriai nustatė dvi latentines tarpusavyje neigiamai koreliuojančias atsparumo dimensijas – žemo antisocialaus elgesio ir prisitaikymo, ir rekomenduoja jas tyrinėti atskirai. Antisocialaus elgesio dimensiją sudaro tarpusavyje susiję rodikliai – priklausymas gaujoms, delinkvencija, savęs vertinimas ir narkotikų vartojimas. Pristatymo dimensijos komponentai yra prosocialus elgesys, savęs vertinimas bei psichopatologinių simptomų nebuvimas. Kaip matyti, savivertė yra susijusi tiek su prosocialiu, tiek su antisocialiu elgesiu, todėl vertinant atsparumą kaip atskiras rodiklis nėra tinkama. Kitame tyrime J. M. McGloin ir C. Spatz Widom (2001) atsparumą vertino remdamiesi aštuoniais požymiais: darbo ir namų turėjimu, išsilavinimu, socialiniu aktyvumu, psichiatriniais sutrikimais, piktnaudžiavimu narkotinėmis medžiagomis bei oficialiais ir savitatos duomenimis apie nusikalstamą elgesį. Pagal šiuos kriterijus buvo galima numatyti prisitaikymą prievartą patyrusių ir kontrolinėje grupėje. Tai taip pat teikia duomenų apie išskirtų požymių validumą vertinant atsparų funkcionavimą (McGloin and Spatz Widom, 2001). Šie tyrimai patvirtina atsparumo daugiadimensiškumą ir nurodo būdus, kaip būtų galima grupuoti prisitaikymo rodiklius. Visus rezultatus jungdami į vieną bendrą rodiklį, rizikuotume prarasti

reikšmingą informaciją apie atskirų prisitaikymo dimensijų skirtumus.

Trečiasis atsparumo bruožas – dinamiškumas. Gali kilti abejonių dėl šio konstrukto *pastovumo*: vienu metu rizikos sąlygomis augantis vaikas gali funkcionuoti gerai, o kitu – prasčiau (Luthar et al., 2000a; Coie et al., 1993). Iš tiesų prisitaikymo pokyčiai yra būdingi ontogenezei, ir atsparumas nėra statinis bruožas. Bėgant laikui kinta tiek nepalankios sąlygos, tiek resursai, todėl kinta ir prisitaikymas. Tačiau tokie svyravimai dar neleidžia atsisakyti atsparumo kaip nepatvaraus reiškinio – jo santykinę pastovumą patvirtina ilgalaikių tyrimų duomenys (Masten et al., 1999, 2004). A. S. Masten ir kolegų (1999) tyrime dalyvavo 205 miesto vaikai, patiriantys psichosocialinę riziką. Jie stebėti dešimt metų, siekiant išsiaiškinti atsparumo trajektorijas. Pozityvus prisitaikymas vertintas pagal tris sritis: pažymius mokykloje, būdingą elgesį bei santykius su bendraamžiais. Intelektas ir auklėjimas buvo konceptualizuojami kaip apsaugantys veiksniai. Autoriai teigia: jei yra resursų, prisitaikymas paprastai išlieka geras net veikiant chroniškiems ir stipriems stresoriams (Masten et al., 1999). Kitu tyrimu vertintas atsparumo kelias suaugus (Masten et al., 2004). Rezultatai atskleidė, jog atspari trajektorija išlieka pastovi ir vyresniame amžiuje, ir tai lemia resursų turėjimas (planningumas, motyvacija, emocinė ir elgesio autonomija, sugebėjimas įveikti stresą keliančias situacijas bei turėjimas žmonių, į kuriuos galima kreiptis pagalbos). A. S. Masten ir kt. (1999, 2004) tyrimų duomenys patvirtina, jog atsparumas yra santykinai pastovus konstruktas.

Svarbiausias atsparumo tyrimų tikslas yra atskleisti *procesus*, kurie lemia palankius padarinius nepalankiomis aplinkybėmis (Compas et al., 1995; Masten et al., 1999; Luthar et al., 2000a; Masten, 2006). Dažnai lieka neaišku, kas yra atsparumo procesai. Painiavą didina ir tai, kad nėra aiškiai apibrėžiama, kuo veiksnys skiriasi nuo

procesu. Pabandydysime tai paaiškinti. Bendriau-
siau požiūriu atsparumo procesus galėtume su-
prasti kaip veikiančius priešinga kryptimi nei
rizikos procesai. Atsparumo ir rizikos procesų
pusiausvyra lemia raidos sėkmę tam tikru laiko
momentu (Cummings et al., 2000; Sroufe, 1997).
Tai reikštų, jog atsparumo procesai yra neatsie-
jami nuo rizikos. Kaip bus operacionalizuojami
šie procesai, labai priklauso nuo tyrėjo pasirin-
kimo bei tyrimo konteksto.

Procesus (ar mechanizmus) svarbu skirti nuo
veiksnių (arba indikatorių). Pavyzdžiui, yra daug
kintamųjų, kurie statistiškai reikšmingai susiję
su vaikų psichopatologija (tėvų psichopatologi-
ja, netektys, skurdas, skyrybos ir t. t.). Tačiau šie
kintamieji nenurodo, kaip veikia rizika. Jie tik
paskatina ar nulemia patyrimus, kurie sukelia
patologiją. Vieno tėvų netektis yra vienas reikš-
mingų rizikos indikatorių, tačiau ji nelemia vai-
ko problemų. Tarpininkaujantys procesai daž-
nai yra vėlesni pokyčiai šeimoje, naujų žmonių
atėjimas į šeimą, kaltės jausmas ir kt. (žr. Hurd,
2004). Panašų pavyzdį galima pateikti ir iš skur-
do poveikio tyrimų (žr. Conger R. D. and Con-
ger K. J., 2002). Skurdas pats savaime nelemia
emocinių problemų. Daug svarbiau yra tai, kaip
tėvai sprendžia su nepriteklumi susijusias pro-
blemas ir kaip tai paveikia jų santykius su vai-
kais. Analogiškai skiriami apsaugantys veiksniai
ir apsaugantys procesai.

Kadangi autoriai tyrimuose įvairiai vartoja
terminą *apsaugantis veiksnys*, būtų galima pasi-
remti S. S. Luthar et al. (2000a) skirstymu. Savy-
bės, kurios pagerina prisitaikymą tiek įprasto-
mis, tiek nepalankiomis sąlygomis, galėtų būti
vadinamos apsaugančiomis. Skirtingiems sąvei-
kos procesams šie autoriai siūlo atskirus pava-
dinimus. Jei didėjant rizikai prisitaikymas ne-
kinta, tokia savybė turi apsauganti-*stabilizuojanti*
poveikį. Jei didėjant rizikai vaiko prisitaikymas
gerėja, tokia savybė būtų galima vadinti apsau-
gančia-*gerinančia*. Ir galiausiai, jei esant mažes-

nei rizikai savybė apsaugo geriau nei esant dide-
lei rizikai, ją būtų galima vadinti apsaugančia-
reaktyvia (Luthar et al., 2000a). Apsauganti sa-
vybė gali būti tiek vidinė individo, tiek jo arti-
mesnės aplinkos, tiek kultūrinio konteksto. Šis
skirstymas yra vaizdus (žr. Luthar et al., 2000a)
ir suteikia aiškumo kalbant apie apsaugančius
veiksnius, tačiau tyrimuose juo retai remiamasi.
Tokia smulki taksonomija ne visuomet būtina.

Kalbant apie apsaugančius veiksnius reikėtų
 pridurti, jog jie dažnai nėra vienareikšmiški. Pa-
vyzdžiui, sugebėjimas reguliuoti emocijas nepa-
lankiomis sąlygomis vaikui gali būti tiek nau-
dingas, tiek žalingas. Fizinę prievartą patiriantis
vaikas gali išmokti neparodyti savo nepasitenki-
nimo ir išvengti tėvo išpuolių. Kita vertus, vai-
kai, sugebantys prisitaikyti prie depresija sergan-
čių motinų, patys vėliau patiria daugiau neigia-
mų emocijų (Freitas and Downey, 1998). Ap-
saugantys veiksniai nebūtinai turi būti malonūs.
Pavyzdžiui, nerimas gali veikti kaip apsaugantis
nuo agresyvumo atsiradimo veiksnys; vaikai,
matydami vieno tėvų neigiamų jausmų raišką,
gali išmokti empatijos ir jautrumo (Davies and
Cummings, 1994). Šie pavyzdžiai rodo, jog ap-
saugančio veiksnio apibrėžimas labai priklauso
nuo tyrimo konteksto.

Šiame skyriuje stengėmės atskleisti atsparu-
mo konstrukto sudėtingumą ir problemišumą.
Atsparumas yra išskiriamas kaip atskiras kon-
struktas, tačiau jis labai siejasi su platesne nor-
malios raidos sąvoka. Dar turime per mažai duo-
menų, kad galėtume atsakyti, ar atspari raida
vyksta taip pat kaip ir nesant rizikos sąlygų. Ap-
tarėme ir du kitus atsparumo konstrukto bruo-
žus – daugiadimensiškumą ir nepastovumą. Pa-
teiktų tyrimų duomenys, mūsų manymu, leidžia
atsakyti į kai kuriuos svarbius klausimus. Visų
pirma nurodėme vieną pirmųjų empirinių atspa-
rumo dimensijų tyrimų. Šio tyrimo duome-
nimis, atsparumą sudaro dvi atskiros dimensi-
jos. Tyrimai atskleidžia ir kitas atsparumo verti-

nimo galimybes. Antra, pateikėme įrodymų apie santykinį konstrukto pastovumą. Galiausiai išanalizavome apsaugančių veiksnių bei procesų sąvokas ir terminiją.

Išskirti atsparumo konstrukto bruožai turi svarbių implikacijų tyrimams. Atsižvelgiant į galimus prisitaikymo skirtumus atskirose srityse (daugiadimensiškumas), į tyrimus vertėtų įtraukti keletą sėkmingos raidos kriterijų. Analizuojant rezultatus galima grupuoti pagal konceptualų šių sričių panašumą (pvz., į prosocialaus ir antisocialaus elgesio dimensijas), tačiau nerekomenduotina visus rodiklius sujungti į vieną. Dinaminė atsparumo prigimtis rodo, jog informatyvūs būtų ilgalaikiai tyrimai pasirinkus daugelį vertinimo taškų. Apsaugantys veiksniai gali veikti įvairiais būdais, todėl tyrimuose juos reikėtų aiškiai apibrėžti. Manome, jog šie kritiniai atsparumo sampratos aspektai nesumenkina jos vertės. Yra pagrindo manyti, jog pozityvus prisitaikymas rizikos sąlygomis gali vykti kitaip nei įprastinė raida, ir atsparumo tyrimai siekia tai atskleisti. Santykinė atsparumo dinamika bei daugiadimensiškumas neleidžia atmesti atsparumo konstrukto kaip nevalidaus ir veikiau atspindi sampratos kompleksiskumą, o ne trūkumus.

Išvados bei nuorodos tyrimams

Psichologinio atsparumo samprata, išsirutulijusi iš rizikos tyrimų, rado sau vietą vaikų raidos psichopatologijos kontekste. Šiuolaikiniai tyrimai leidžia tiksliau ir aiškiau apibrėžti psichologinį atsparumą bei įvertinti šio konstrukto reikšmę. Taip galėtume apibendrinti analizės rezultatus:

1. Prieita sutarimo apibrėžiant atsparumą. Svarbiausi atsparumo kriterijai yra rizikos sąlygų buvimas ir palankus raidos rezultatas. Atsparumas apibrėžiamas kaip procesas – tai trečiasis apibrėžimo aspektas.
2. Išskirtume šias svarbiausias atsparumo

konstrukto problemas. Pirma, nėra sukurta atsparumą aiškinanti teorija ir tyrimuose dažnai stinga aiškaus teorinio pagrindo. Atsparumas lieka empirinis faktas, kurį iki šiol dar sunku paaiškinti. Antra, atsparumo konstruktas šiek tiek sutampa su sveikos raidos samprata, ir atsparumo tyrimus sunku išskirti kaip specifinius. Trečia, su atsparumu susijusios sąvokos, tokios kaip atsparumo procesai, rizikos ar apsaugantys veiksniai, neturi aiškaus apibrėžimo ir jų reikšmė priklauso nuo tyrėjo pasirinkimo bei tyrimo konteksto. Tai gali lemti klaidingas jų interpretacijas.

3. Šiuolaikiniai tyrimai leidžia tikslinti atsparumo sampratą: patvirtina atsparumo konstrukto daugiadimensiškumą ir nurodo svarbiausias prisitaikymo dimensijas (Tiét and Huizinga, 2002; McGloin and Spatz Widom, 2001), teikia įrodymų apie pastovumą (Masten et al., 1999; 2004) bei atsparumą prognozuojančius veiksniai (Cicchetti and Rogosh, 1997; Buckner et al., 2003).
4. Atsparumo sampratos taikymas tyrimuose gali vertingai papildyti turimas žinias apie vaikų raidą. Atsparumo tyrimuose nagrinėjami anksčiau dėmesio nesulaukę raidos aspektai. Šių tyrimų duomenys turi svarbių implikacijų intervencijoms.

Iš atliktos analizės išaiškėtų keletas nuorodų tyrimams. Pirmiausia labai svarbu argumentuoti ir aiškiai operacionalizuoti atsparumą: kokie kriterijai bus taikomi apibrėžiant riziką, raidos padarinius bei kokie veiksniai bus vertinami kaip apsaugantys. Svarbu nepamiršti, kad tiek rizikos, tiek atsparumo procesai turi ne tik psichologinius ir socialinius, bet ir biologinius bei genetinius lygmenis. Be to, rizikos patyrimas yra labai individualus ir priklauso ne vien nuo išorinių, bet ir vidinių kriterijų. Antra, taikant atspa-

rumo sampratą svarbu nepamiršti, jog nėra nepažeidžiamų vaikų, ir atsparumas nėra savybė, kurią reikėtų įgyti. Atsparumas yra kompleksinis procesas, kuriame įvairiais lygmenimis veikia daug vidinių ir išorinių veiksnių. Atsparumo galimybių iškyla visuose raidos tarpsniuose. Trečia, vertinant atsparumą, reikėtų atsižvelgti į įvairius vaiko funkcionavimo aspektus: tiek vidinę subjektyvią savijautą, tiek išorinį elgesį, tiek santykių aspektus, tiek ryšius su institucijomis bei platesne bendruomene, tiek kultūrinį kontekstą. Vienas svarbiausių šiuolaikinių uždavinių yra atskleisti, kaip vyksta atsparumo procesai ir nurodyti, kaip juos konstruoti intervencijomis. Jau nustatyti daugelis veiksnių, susijusių su atspariu funkcionavimu, tačiau trūksta duomenų apie jų veikimo būdus. Siekiant plėtoti atsparumo teorijas, būtų vertingi intervenciniai ty-

rimai. Jie leistų jau nustatytiems atsparumo procesams suteikti eksperimentinį pagrindą.

Ateičiai lieka du uždaviniai:

1. Paversti mokslines žinias realiais vaikų gyvenimo pokyčiais. Atsparumo tyrimų duomenys nurodo, į ką būtina atsižvelgti prevencijoje ir kaip kurti intervencijas, tačiau tai negarantuoja sėkmingo praktinio pritaikymo. Intervencijų veiksmingumas priklauso ne tik nuo mokslinių žinių, bet ir nuo visuomeninės-politinės raidos.

2. Plėtoti mokslines teorijas. Sistemingai rinkdami ir kaupdami duomenis iš klinikinio darbo, praktikos ir tyrimų, turime nuolat peržiūrėti svarbiausius teorinius teiginius, juos pritaikyti laikotarpiui, kultūrai. Teorijų raida savo ruožtu leidžia teikti vis efektyvesnę pagalbą.

LITERATŪRA

Anglų–lietuvių kalbų žodynas. A. Laučka, B. Pierskas, E. Stasiulevičiūtė (sud.). Vilnius: Mokslas, 1978.

Anthony E. J. Risk, vulnerability and resilience: An overview // *The invulnerable child* / Ed. by E. J. Anthony, B. Cohler. New York: Guilford Press, 1987. P. 3–48.

Boyce Rogers K., Rose H. A. Risk and resiliency factors among adolescents who experience marital transitions // *Journal of Marriage and Family*. 2002, vol. 64, p. 1024–1037.

Bonanno G. A. Resilience in the face of potential trauma // *Current Directions in Psychological Science*. 2005, vol. 14, p. 135–138.

Bronfenbrenner U. *The ecology of human development*. Cambridge: Harvard University Press, 1979.

Buckner J. C., Mezzacappa E., Beardslee W. R. Characteristics of resilient youth living in poverty: The role of self-regulatory processes // *Development and Psychopathology*. 2003, vol. 15, p. 139–162.

Cicchetti D. The emergence of developmental psychopathology // *Child Development*. 1984, vol. 55, p. 1–7.

Cicchetti D., Rogosh F. A. The role of self organization in the promotion of resilience in maltreated

children // *Development and Psychopathology*. 1997, vol. 9, p. 797–815.

Coie J. D. The science of prevention. A conceptual framework and some directions for a National Research Program // *American Psychologist*. 1993, vol. 48, p. 1013–1022.

Compas B. E., Hinden B. R., Gerhardt C. A. Adolescent development: Pathways and processes of risk and resilience // *Annual Review of Psychology*. 1995, vol. 46, p. 265–293.

Conger R. D., Conger K. J. Resilience in midwestern families: Selected findings from the first decade of a prospective, longitudinal study // *Journal of Marriage and Family*. 2002, vol. 64, p. 361–373.

Criss M. M., Pettit G. S., Bates J. E., Dodge K. A., Lapp A. L. Family adversity, positive peer relationships, and children's externalizing behavior: A longitudinal perspective on risk and resilience // *Child Development*. 2002, vol. 73, p. 1220–1237.

Cummings E. M., Davies P. T., Campbell S. B. *Developmental psychopathology and family process*. New York: The Guilford Press, 2000.

Curtis W. J., Cicchetti D. Moving research on resilience into the 21st century: Theoretical and metho-

- dological considerations in examining the biological contributors to resilience // *Development and Psychopathology*. 2003, vol. 15, p. 773–810.
- Davies P. T., Cummings E. M. Marital conflict and child adjustment: An emotional security hypothesis // *Psychological Bulletin*. 1994, vol. 116, p. 387–411.
- Fochts-Birkerts L. A child's experience of parental depression: Encouraging relational resilience in families with affective illness // *Family Process*. 2000, vol. 39, p. 417–434.
- Freitas A. L., Downey G. Resilience: A dynamic perspective // *International Journal of Behavioral Development*. 1998, vol. 22, p. 263–285.
- Garnezy N., Masten A. S., Tellegen A. The study of stress and competence in children: A building block for developmental psychopathology // *Child Development*. 1984, vol. 55, p. 97–111.
- Hjemdal O., Friborg O., Stiles T. C., Rosenvinge J. H., Martinussen M. Resilience predicting psychiatric symptoms: A prospective study of protective factors and their role in adjustment to stressful life events // *Clinical Psychology and Psychotherapy*. 2006, vol. 13, p. 194–201.
- Howard S., Dryden J., Johnson B. Childhood resilience: Review and critique of literature // *Oxford Review of Education*. 1999, vol. 25, p. 308–323.
- Hurd R. C. A teenager revisits her father's death during childhood: A study in resilience and healthy mourning // *Adolescence*. 2004, vol. 39, p. 337–354.
- Kim-Cohen J., Moffit T. E., Caspi A., Taylor A. Genetic and environmental processes in young children's resilience and vulnerability to socioeconomic deprivation // *Child Development*. 2004, vol. 75, p. 651–668.
- Lerner R. M., Anderson P. M., Bilalbegović Balsano A., Dowling E., Bobek D. L. Applied developmental science of positive human development // *Handbook of Psychology* / Ed. by I. B. Weiner. New York: John Wiley and Sons, 2003. Vol. 6, p. 535–558.
- Lewis M. D. The promise of dynamic systems approaches for an integrated account of human development // *Child Development*. 2000, vol. 71, p. 36–43.
- Luthar S. S. Vulnerability and resilience: A study of high risk adolescents // *Child Development*. 1991, vol. 62, p. 600–616
- Luthar S. S., Cicchetti D. The construct of resilience: Implications for interventions and social policies // *Development and Psychopathology*. 2000, vol. 12, p. 857–885.
- Luthar S. S., Cicchetti D., Becker B. The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work // *Child Development*. 2000a, vol. 71, p. 543–562.
- Luthar S. S., Cicchetti D., Becker B. Research on resilience: response to commentaries // *Child Development*. 2000b, vol. 71, p. 573–575.
- Masten A. S. Developmental psychopathology: Pathways to the future // *International Journal of Behavioral Development*. 2006, vol. 30, p. 47–54.
- Masten A. S. Regulatory processes, risk, and resilience in adolescent development // *Annals of the New York Academy of Sciences*. 2004, vol. 1021, p. 310–319.
- Masten A. S., Burt K. B., Roisman G. I., Obradović J., Long J. D., Tellegen A. Resources and resilience in the transition to adulthood: Continuity and change // *Development and Psychopathology*. 2004, vol. 16, p. 1071–1094.
- Masten A. S., Curtis W. J. Integrating competence and psychopathology: Pathways toward a comprehensive science of adaptation in development // *Development and Psychopathology*. 2000, vol. 12, p. 529–550.
- Masten A. S., Hubbard J. J., Gest S. D., Tellegen A., Garnezy N., Ramirez M. Competence in the context of adversity: Pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence // *Development and Psychopathology*. 1999, vol. 11, p. 143–169.
- McGloin J. M., Spatz Widom C. Resilience among abused and neglected children grown up // *Development and Psychopathology*. 2001, vol. 13, p. 1021–1038.
- Plomin R., DeFries J. C., Loehlin J. C. Genotype-environment interaction and correlation in the analysis of human behavior // *Psychological Bulletin*. 1977, vol. 84, p. 309–322.
- Richardson G. E. The metatheory of resilience and resiliency // *Journal of Clinical Psychology*. 2002, vol. 58, p. 307–321.
- Robinson J. L. Are there implications for prevention research from studies of resilience? // *Child Development*. 2000, vol. 71, p. 570–572.
- Rutter M. Resilience concepts and findings: Implications for family therapy // *Journal of Family Therapy*. 1999, vol. 21, p. 119–144.
- Sameroff A. J. Developmental systems and psychopathology // *Development and Psychopathology*. 2000, vol. 12, p. 297–312.
- Sroufe L. A. Psychopathology as an outcome of development // *Development and Psychopathology*. 1997, vol. 9, p. 251–268.
- Thelen E. Development as a dynamic system // *Current Directions in Psychological Science*. 1992, vol. 1, p. 189–193.

Thelen E. Dynamic systems theory and the complexity of change // *Psychoanalytic Dialogues*. 2005, vol. 15, p. 255–283.

Tiét Q. Q., Huizinga D. Dimensions of the construct of resilience and adaptation among inner-city

youth // *Journal of Adolescent Research*. 2002, vol. 17, p. 260–276.

Wenar Ch., Kerig P. *Developmental Psychopathology*. NY: McGraw Hill, 2005.

Werner E. E. Resilience in development // *Current Directions in Psychological Science*. 1995, vol. 4, p. 81–85.

PSYCHOLOGICAL RESILIENCE IN CHILDHOOD: CRITICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT

Marija Giedraitytė, Rasa Bieliauskaitė

Summary

The primary purpose of the article is to critically analyze the concept of resilience integrating the most recent research findings and showing implications for future studies. The construct of resilience was proposed in order to explain why some children adapt well despite adversity (as early studies on the negative impact of risk factors had shown). This brought about a higher attention to protective factors and mechanisms. During this period developmental psychopathology emerged as a distinct field of study, which provided theoretical principles for the analysis of normal and abnormal development. The research on resilience was later extended to adult populations.

Resilience is a process influenced by many factors, not a personal feature. It should accordingly be used with precaution. The Lithuanian term “atsparumas” has the disadvantage of suggesting that it is a trait possessed by the child. Possible alternatives could be “atsparavimas” or “rezilencija”.

Today most scholars accept Luthar, Cicchetti and Becker's (2000a) definition of resilience, which is broad enough to allow for various operationalizations of the various aspects of resilience and at the same time narrows conveniently the field of research. They define resilience as a dynamic process of positive adaptation in the context of significant adversity. The following aspects are particularly important:

1) *Risk*: its evaluation should take into account the different ways in which the same risk can be experienced, the possible genetic mediation of familial variables, and children's active participation in determining risk effects.

2) *Positive developmental outcomes*: how they are defined partly depends on researcher's personal choices, but superior functioning should not be expected.

3) *Process of resilience*: protective factors must be clearly defined and separated from protective processes.

Current research is revealing a number of characteristics of the resilience construct with important implications for both research and practice. Several studies have confirmed that resilience is a multidimensional construct, so that it is necessary to take into due consideration the different areas of adaptation. It is also clear that resilience changes over time (as should be expected), but on the other hand, its relative stability has also been defended. Finally, it remains an open question whether resilient adaptation differs from that found in normal circumstances. The actual data are contradictory and further research in this area is badly needed.

As far as the theoretical framework of the research on resilience is concerned, it is based mainly on the principles of developmental psychopathology. The theoretical perspective of levels of resilient processes and that of human-context interaction are also relevant. The dynamic systems theory is a promising tool for future research in this area. It would also be possible to make further assumptions about the positive character of the human nature or about inherent adaptive systems in order to look for deeper sources of resilience. A second source of resilience could be seen in the role played by human relationship, which is also very important.

We showed several problematic aspects in the concept of resilience. While growing empirical data allow to answer some questions, there still is a lot of room for research. Two challenging tasks remain for the future: on the one hand, the application of our theoretical knowledge on resilience to real life situations, on the other hand, the development of theories explaining the basic processes of adaptation under adverse circumstances.

Key words: developmental psychopathology, psychological resilience, risk, positive developmental outcomes, process of resilience.